

# קו פרשת המים: "שיח לוחמים" ו"התנועה למען ארץ ישראל השלמה" כמעצבי השיח הישראלי<sup>1</sup>

עומר עינב

## רקע

"שיח לוחמים" ו"התנועה למען ישראל השלמה" נולדו שניהם בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים. גם כשהם נבחנים בשלבי התפתחותם המוקדמים, שני הלכי הרוח שמשתקפים בהם מלמדים על גוונים שונים ביחס הישראלי אל רכיביו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני מאז ועד היום. כדי לתמוך בטענה זו, עורך המאמר דיון השוואתי בין מאפייני השיח בשני הזרמים המנוגדים, שמקורותיהם בהלם הניצחון. הוא עושה זאת בהתבסס על טקסטים השופכים אור על זרמי מחשבה אותנטיים, כפי שהתעצבו בשלושת החודשים שלאחר המלחמה ובתגובה לדרך בה הסתיימה. השוואה כזאת בין שני הזרמים לא נערכה עד היום. היא ממחישה את ראשיתו של תהליך שינויים משמעותיים ומרחיקי לכת בחברה הישראלית, במיוחד בתנועת העבודה ובציונות הדתית. לפני מלחמת ששת הימים, חילוקי דעות עקרוניים סביב מהותה של מדינת ישראל ויחסיה עם שכניה הקרובים נדחקו לשולי השיח ונותרו תיאורטיים ברובם. אולם, מהלכה המוחץ של המלחמה, וכן ההתרחבות הטריטוריאלית והדמוגרפית שבאה בעקבותיה, אילצו את החברה בישראל להתייבב נכוחה אל מול סוגיות מורכבות. המענים השונים שנוסחו לסוגיות אלו עיצבו מחדש את זרמיה הפוליטיים של ישראל ופיצלו בחלוף הזמן את רוב החברה הציונית באופן דיכוטומי.

## מאפייני הזרמים – המשותף והמבדיל

ההשוואה בין טקסטים שגובשו כבר בשלושת החודשים הראשונים שלאחר המלחמה, הן מטעם "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" והן מטעם "שיח לוחמים", היא

---

1 תודה לפרופ' מוטי גולני על הערותיו והכוונתו, שסייעו רבות לתהליך המחקר והכתיבה של מאמר זה.

ניסיון להתחקות אחר רגשות ראשוניים ואותנטיים כבסיס להבנת זרמי המעמקים של מדינת ישראל מאז 1967. הביטוי האמוציונלי והאינטלקטואלי המידי של הלם הניצחון יצר מספר זרמי חשיבה, ששיקפו ניסיונות להתמודד עם עוצמת האירועים. זרמי חשיבה אלה עיצבו את פני החברה והפוליטיקה בישראל בשנים שבאו לאחר מכן.

הביטויים המידיים של זרמי החשיבה היו אסופת המאמרים **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**,<sup>2</sup> כנס היסוד של "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" וגילוי הדעת הראשון שלה, וכן הספר **שיח לוחמים**. ספר זה, שראה אור לראשונה בספטמבר 1967, התבסס על שיחות שנערכו לאחר המלחמה בין בני קיבוצים, בהנחיית חבורת אינטלקטואלים צעירים, גם הם בני קיבוצים.<sup>3</sup> "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" וחבורת "שיח לוחמים" חלקו לא מעט במשותף. הראשון בין הגורמים המשותפים להם היה מקורם ב"הלם הניצחון". ההלם נוצר עקב המעבר החד מהמתנה מורטת עצבים בשבועות שלפני מלחמת ששת הימים להקלה אופורית אחריה. תקופת ההמתנה הייתה רוויית חרדות קיומיות, כתוצאה משולבת של זיכרונות השואה שהיו עדיין טריים בתודעה הקולקטיבית;<sup>4</sup> חשש מכוחה של מצרים, שעמדה בחזית המאבק הערבי בישראל; חוסר אמון בהנהגה הישראלית, ובראשה ראש הממשלה ושר הביטחון, לוי אשכול, שזכה לתדמית של הססן.<sup>5</sup>

המלחמה חוללה מהפך תודעתי מהיר: מדימוי של עם חלש ונרדף למעמד של עם חזק ומנצח; ממדינה צרה ונצורה למדינה ששילשה את שטחה והרחיקה את האיום מלבה. לאחר שנים שבהן התנועה הציונית נשאה את אתוס ה"מעטים מול רבים", מדינת ישראל הפכה באחת למעצמה אזורית.<sup>6</sup> למרות ש"לא חזרנו מהקרב הלומי ניצחון" – המשפט בו יריב בן-אהרן פתח את **שיח לוחמים**<sup>7</sup> – המושג "הלם הניצחון", אף שלא התבטא במצהלות, ביטא נאמנה גם את הקובץ הזה.

- 2 אהרן בר-עמי, **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** (תל-אביב: מדף, 1967).
- 3 אברהם שפירא, עורך, **שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות** (תל אביב: קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, 1968), עמ' 243.
- 4 שם, עמ' 160–161.
- 5 אלון גן, **השיח שגווע: "תרבות השיחים" כניסיון לגיבוש זהות מייחדת לדור השני בקיבוצים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, (אוניברסיטת תל אביב, תל אביב, 2002), עמ' 65–72.
- 6 היטיב לבטא תפישה זו חיים גורי בטבעו את המונח "הנצורים והצודקים". להרחבה ראו: חיים גורי, **עם השירה והזמן: דפים מאוטוביוגרפיה ספרותית** (ירושלים: מוסד ביאליק, 2008). מיתוס "המעטים מול רבים" הופרך לא פעם. ראו למשל: אלון קדיש ובנימין זאב קדר (עורכים), **מעטים מול רבים? עיונים ביחסי הכוחות הכמותיים בקרבות יהודה המקבי ובמלחמת העצמאות** (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, 2005).
- 7 שפירא, **שיח לוחמים**, עמ' 5.

גורמים נוספים להלם היו שני צדיה של אותה מטבע – המפגש עם השטחים החדשים שישראל החזיקה בהם בעקבות המלחמה,<sup>8</sup> ולצדו הבנה כי ישראל שולטת על אוכלוסייה גדולה, שלא נמנתה קודם לכן על תושביה.<sup>9</sup> עוד גורם משותף להלם היה היסוד הציוני שעליו התבססו שני הזרמים: שניהם התריסו נגד אלבומי הניצחון שרווחו לאחר המלחמה. בהקדמה **להכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** כתב עורך הקובץ, אהרן בן-עמי, בקריצה ברורה לאלבומי הניצחון, כי ראוי לשאול שאלות רציניות בנוגע לעתיד, פן חוסר ערנות יביא לשמיטת ההישגים הגדולים ולהיוותרות רק עם תמונות יפות על הנייר.<sup>10</sup> עורכי **שיח לוחמים** שלחו לקיבוצים הזמנה לשיחות, שנוסחה על ידי עמוס עוז, בה נכתב: "לא אלבום ניצחון ולא ילקוט מעללי גבורה, כי אם פרקי הקשבה, שיחה והתבוננות..."<sup>11</sup>

גורם משותף אחר הוא דומיננטיות היסוד האינטלקטואלי בשיח. כמחצית מהחותמים על גילוי הדעת המייסד של "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" היו סופרים או אנשי אקדמיה.<sup>12</sup> יוזמיו, עורכיו וחלק ממשתתפיו של **שיח לוחמים** היו רובם ככולם אנשי חבורת "שדמות", בהובלת אברהם שפירא (פצ'י) – בני דור הביניים בקיבוצים, שנשא עיניו לדור ההורים החלוצים ולדור תש"ח, והיה מעורב בעשייה אקדמית וחינוכית.<sup>13</sup> יתרה מזאת, לשני הזרמים הייתה זיקה לתנועת העבודה, ובמיוחד לתנועה הקיבוצית. "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" הייתה אמנם רב-גונית, אבל לאנשי תנועת העבודה היו חלק חשוב ברעיונות שהפיצה.<sup>14</sup> **שיח לוחמים** במהותו נוצר בשיח פנים-קיבוצי, כניסיון להעניק מקום לתחושותיהם ומחשבותיהם של בני קיבוצים ששבו מהקרב, ואף נועד בשלב הראשון להתפרסם כחוברת פנימית בקיבוצים. אלא שהרכב הדוברים והיוזמים הוא שהפך אותו לקול המייצג של השקפות רווחות בתנועה הקיבוצית ובתנועת העבודה.<sup>15</sup> ועם זאת, רב היה השוני בין שני הזרמים: "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ביטאה מסר בלתי משתמע לשני פנים נגד החזרת השטחים שישראל החזיקה בהם

8 בן-עמי, **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, עמ' 66–67.

9 המינוח שנבחר לעשות בו שימוש במאמר זה הוא "יהודה ושומרון", עקב שכיחות השימוש בו בשפת הכותב. המונח מתכוון לזה המקובל יותר במדינות ערב ובמערב – "הגדה המערבית" – וגם לזה שהיה שגור בטרמינולוגיה הישראלית לאחר 1967 – "יהודה ואפרים". בעקבות המלחמה נותרה אוכלוסייה גם ברמת הגולן ובסיני, אך גודלה וכן אתגר הטיפול בה היו שוליים בראייה ישראלית.

10 בן-עמי, **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, עמ' 5.

11 גן, **השיח שגווע?**, עמ' 84–85.

12 דן מירון, **נוגע בדבר: מסות על ספרות, תרבות וחברה** (תל אביב: זמורה-ביתן, 1991), עמ' 345–343.

13 גן, **השיח שגווע?**, עמ' 150–154.

14 מירון, **נוגע בדבר**, עמ' 346–345.

15 גן, **השיח שגווע?**, עמ' 87–88.

לאחר המלחמה. מסר זה התבטא באסופת המאמרים **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, בכנס היסוד ובגילוי הדעת של התנועה. חבריה הרכיבו פסיפס של כלל גוני הקשת הפוליטית בישראל – מאהרן אמיר, איש הרוח החילוני, ועד הרב צבי יהודה קוק, מנהיגה הרוחני של הציונות הדתית; ממשה שמיר, איש הפלמ"ח ומפ"ם הסוציאליסטית, ועד שמואל תמיר מ"המרכז החופשי".<sup>16</sup> **שיח לוחמים** ביטא מאפיינים הפוכים. הספר היה במה להלכי רוח שלא בהכרח מתיישבים זה עם זה.<sup>17</sup> ניסיון מאוחר לצייר את **שיח לוחמים** כקובץ בעל קול אחד, חוטא למקורו.<sup>18</sup> אולם, בניגוד למגוון הקולות ב**שיח לוחמים**, רקע הדוברים – עורכים ומרואיינים – היה הומוגני: יוזמי השיחות המתועדות בספר, עורכיהן ומשתתפיהן היו בני קיבוצים חילוניים (למעט קיבוץ טירת צבי),<sup>19</sup> והחריג היה שיח שנערך ב"מרכז הרב", בין בני קיבוצים ובין אנשי הציונות הדתית, אך בסופו של דבר לא נכלל בספר. העורכים הגיעו, כאמור, מהקבוצה הרעיונית "שדמות", ובמובן זה **שיח לוחמים** מייצג פלח מוגדר בחברה הישראלית, ואף בתוך תנועת העבודה.<sup>20</sup> אפשר לקבוע ש"התנועה למען ארץ ישראל השלמה" הביאה מסר אחד מקבוצה הטרוגנית, ואילו **שיח לוחמים** הביא מסר לא אחד מקבוצה הומוגנית.

שוני בין שני הזרמים ניכר גם במבנה הספרותי של **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** ושל **שיח לוחמים**. הראשון מהווה אסופה של מאמרי דעה, שרובם ראו אור בעיתונות המרכזית בישראל: "מעריב", "הארץ", "דבר", לצד הביטאון "למרחב" של אחדות העבודה.<sup>21</sup> כל המאמרים נכתבו בחודשיים שלאחר המלחמה, והעורך בן-עמי ליקט אותם לקובץ בעל אמירה אחודה. ב**שיח לוחמים**, לעומת זאת, השיחות מובאות כמעט כלשונן, כדי לבטא את קו החשיבה והאווירה ששררה בעת קיומן. ביטוי נוסף לשוני היו סימני הקריאה שבהכל: **גבולות השלום של ארץ ישראל**, לעומת סימני השאלה ב**שיח לוחמים**. "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" עסקה מאז יסודה בהמלצות למדיניות, והמאמרים בהכל: **גבולות השלום של ארץ ישראל**, או הנאומים בכנס היסוד, היו מכוונים להצעות שהדגישו את אי-החזרת השטחים. **שיח לוחמים** הוא מקבץ של חוסר ודאות, שלא התיימר לספק תשובות כי אם לבטא מבוכה.

16 בן-עמי, **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, עמ' 5.

17 גן, **השיח שגווע?**, ע' 91.

18 שם, עמ' 124–127; מור לוי, **שיח לוחמים: הסלילים הגנוזים**, סרט בהפקה ישראלית-גרמנית, 2015.

19 שפירא, **שיח לוחמים**, עמ' 100, 228–230.

20 "שיחה בישיבת הרב קוק", **שדמות: במה לחינוך תנועת**, גיליון 29, אביב תשכ"ח, עמ' 15–27.

21 יוצאי דופן הם נאומו של הרב קוק מיום העצמאות 1967, המובא בפרסום כלשונן, וראיון שערכה גאולה כהן עם ראש אג"ם דאז, אלוף עזר ויצמן.

גם הרובד הדורי מבחין בין הזרמים. שניהם ייצגו קבוצת גיל מובחנת: ב"תנועה למען ארץ ישראל השלמה" ניכר ייצוג נכבד לאנשי העלייה השנייה והשלישית (רחל ינאית בן-צבי, יצחק טבנקין, הרב צבי יהודה קוק, ש"י עגנון), לאנשי דור המייסדים של התרבות העברית (נתן אלתרמן, חיים הזז, יעקב אורלנד) ולדור תש"ח (משה שמיר, חיים גורי, זרובבל גלעד). אלה ראו בניצחון במלחמת ששת הימים איחוד היסטורי של עם ישראל וארץ ישראל, שפותח עידן חדש.<sup>22</sup> ב"תנועה למען ארץ ישראל השלמה" כמעט שלא היה קיים ייצוג לדור הביניים – זה שלא הספיק להילחם ב-1948, וטבילת האש הראשונה שלו הייתה במלחמות של 1956 ו-1967 – דור המהווה את השלד של **שיח לוחמים**. כל עורכיו של הספר **שיח לוחמים** השתייכו לדור שהגיע לבגרות לאחר קום המדינה, למעט אבא קובנר המבוגר יותר. דן מירון ניתח תופעה זו בחלוף עשרים שנה, כשכתב על השוני בין השקפתם של האנשים שחיו בתקופת היישוב וראו בהקמת המדינה מאורע בטל בשישים לעומת הניצחון הגדול של 1967 והחזרה לארץ ישראל השלמה, ובין זו של אלה שראו את הכרזת המדינה כילדים או כנערים, ועבורם היה זה רגע היסטורי שגם הישגי מלחמת ששת הימים לא הקטינו.<sup>23</sup>

גם זווית הראייה של שני הזרמים את תוצאות המלחמה הייתה שונה. "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" חרתה על דגלה את סדר היום הלאומי במלוא עוצמתו והדרו. הקמת התנועה, פרסום **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** שקדם לה, ופרסום גילוי הדעת שבא אחריה, כולם מיקמו בחזית השיח את עתידם של עם ישראל, מדינת ישראל וארץ ישראל. נקודת המבט של החתומים על גילוי הדעת והכותבים **בהכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, שאיש מהם לא היה בקו האש במלחמה, הייתה לאומית ואפוליטית, שכן בשלב ראשון לא היה לה זיהוי מפלגתי. **שיח לוחמים**, לעומת זאת, ביטא חוויה אישית שסביבה ומתוכה נבנית התפיסה הלאומית. המרואיינים וגם חלק גדול מהעורכים של ספר זה לחמו במלחמה. אמנם, נושאים שעל סדר היום הלאומי הכתיבו את המסגרת הנושאת של הספר, אבל הוא היה רצוף עדויות שביטאו את ה"אני" ולא את ה"אנחנו".<sup>24</sup>

בנוסף, שני הזרמים נבדלו בכך שהשיח של "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ביטא רוח רעיונית מרוחקת, בעוד ש**שיח לוחמים** ביטא ממשיות מדכדכת. "התנועה למען ארץ ישראל השלמה", גם אם נשענה על עובדות ומציאות כפי שנחווה במלחמה, נולדה מצורך לבטא השקפה פוליטית בכלים רעיוניים אינטלקטואליים. מנגד, **שיח לוחמים** נולד מתוך זוויות שדה הקרב ואימת המלחמה. התהום הזו,

22 מירון, **נוגע בדבר**, עמ' 367–368.

23 שם, עמ' 377–378.

24 **השיח שגווע?**, עמ' 85.

בין מניע שמבוסס על ממד פוליטי ובין מניע שמבוסס על חוויה צבאית, מלווה את ההשוואה בין שני הזרמים, על התהוותם, הווייתם ומורשתם.

## קו פרשת המים

עד מלחמת ששת הימים, המחנות הפוליטיים בישראל התכתשו לרוב בשאלות מדיניות, כלכליות וחברתיות, בעוד שהשאלות שנגעו לסכסוך עם הפלסטיניים היו בעיקר תיאורטיות. תוצאות המלחמה חילקו את הציבור כמו בפרשת מים בשיאו של הר. הדילמה הפכה למוחשית: האם להחזיק בשטחים שנכבשו/שחררו במלחמה, או להחזירם? התשובה לשאלה זו ביתרה את החברה הישראלית ועודנה מהווה את סלע המחלוקת המהותי בקרבה בנוגע לסכסוך עם הפלסטינים.

ההחלטיות והנחרצות של "התנועה למען ארץ ישראל השלמה", לעומת הייסורים וסימני השאלה של **שיח לוחמים**, מסבירים במידה רבה את שקיעתם האטית של תנועת העבודה והשמאל הישראלי, ובמקביל את עלייתו של "הימין החדש", שנוצר בין היתר מרסיסי תנועת העבודה ההלומה. היכולת של המחנה שדגל בשלמות הארץ להיאחז בעקרונותיו נשמרה בדבקות בעזרת אמונה דתית ואידיאולוגיה מבוססת. אלו סייעו לו לגבור על הקשים המוסריים שבהם הייתה, ועדיין כרוכה, ההחזקה בשטחים שהושגו ב־1967. לעומת זאת, תנועת העבודה והשמאל הישראלי התקשו לאתר נקודת אחיזה לצדקת הדרך. ממחיש זאת היטב השיח על ארבע סוגיות: הביטחון הקיומי, המהפך מחזק לחלש, האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים, וההקשר המוסרי.

## הביטחון הקיומי

טיעון מרכזי **בהכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** הוא, שלפני 1967 מדינת ישראל הייתה קטנה ומאוימת. אמנם, ב־1948 קמה מדינה ונוסד צבא, אבל התחושה הבסיסית הייתה כי יש איום קיומי עליה וכי צריך להרחיבה ולספק לה גבולות בטוחים. יצחק טבנקין אמר בעניין זה על מלחמת ששת הימים: "זו לא הייתה מלחמה של כיבושים [...] אלא מלחמה שנכפתה עלינו, תוך איום להשמידנו [...] עבורנו זו הייתה מלחמה על עצם קיומנו הפיזי [...] על כן, אין צודק מניצחוננו שעל ידו הסרנו מעל עצמנו את שוט ההשמדה"<sup>25</sup>. צבי שילוח ועזריה אלון חידדו את הטיעון בדבר חוסר החשיבות שיש לייחס לגבולות החלוקה (ולגבולות בכלל במזרח התיכון), בקביעה כי הם שרבוט שרירותי של מעצמות קולוניאליסטיות. הייתה זו הדגמה נאמנה לעליונותה של תחושת הביטחון המבוקשת לישראל, גם אם היא באה על חשבון מוסכמות בין-לאומיות.<sup>26</sup> כמעט כל הדוגלים בגישה זו

25 ברעמי, **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, עמ' 123–124.

26 שם, עמ' 150–151, 166–167.

השתייכו לתנועת העבודה. מסקנתם הייתה שגבולות מדינת ישראל מאז 1948 עד 1967 לא העניקו את תחושת הביטחון הקיומי הנדרשת, ומכאן שאין לוותר על השטחים החדשים, ולו כערובה ביטחונית.

גם **שיח לוחמים** החציין תחושת איום קיומית שקדמה למלחמה, בעיקר בתקופת ההמתנה, אך עם זאת ביטא גם קולות אחרים, שלא חשו באותו איום קיומי. בתשובה לשאלתו של אבא קובנר על סכנת ההשמדה שריחפה לפני המלחמה, טען ישי עמרמי מעין החורש שהמונח "השמדה" כלל לא היה שגור אצלו וכי הוא הרגיש בן לעם נורמלי החי על אדמתו. לדבריו, לאחר המלחמה הוא התקשה להצדיק את הערך הקיומי שבלחימה על מקומות כמו שכס, רמאללה או חברון.<sup>27</sup> דובר נוסף אף גרס כי הגדלת הארץ והרחבתה פגעו במידה מסוימת בארץ הקטנה והיפה שהכיר לפני המלחמה.<sup>28</sup>

הפער בין תחושת איום וחוסר ביטחון בסיסי בגבולות המדינה הקיימת לבין התהייה על הצורך בהרחבת השטח לשם השגת יותר ביטחון ניצב מאז בלב הפולמוס סביב השטחים: האם להמשיך להחזיק בהם, או להחזירם?

## מחלש לחזק, מנרדף לכובש

לראשונה מאז שב עם ישראל לארצו, הוא החזיק, בעקבות מלחמת ששת הימים, במדינה ששילשה את שטחה תוך פחות משבוע, ועשתה זאת באמצעות צבאה. עובדה זו גררה שתי תגובות מנוגדות: האחת קיבלה באופן טבעי את התפנית במעמד ובדימוי של עם ישראל ומדינת ישראל, ואילו השנייה התקשתה לקבל זאת וחפשה רציונל מסדר להפגת המבוכה.

אחד הדפוסים שחזרו ברבים מהמאמרים **בהכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** היה הפנמת השינוי במעמדה של ישראל והדרישה לבצר את כוחה כגורם שיש להתחשב בו באזור ומעבר לו. אליעזר ליבנה קבע שלא ניתן יהיה לקדם שום מהלך מצד המעצמות במזרח התיכון ללא הסכמתה של ישראל, אשר השתוותה במעמדה לכול הפחות לטורקיה.<sup>29</sup> תפיסת כוחה המתפרץ של ישראל בקעה כמו מלוע תותח, במידה רבה כתגובת נגד לתחושת הנרדפות והחולשה שהייתה מוטמעת עד אז באתוס היהודי.

הפרספקטיבה שהשתקפה ב**שיח לוחמים** הייתה שונה, הן לגבי הלחימה עצמה והן ביחס לרגשות שעלו ממנה. שי מקיבוץ אפיקים, למשל, סיפר על חוסר היכולת של הרבה מהלוחמים לשמוח בעקבות הכיבושים הגדולים והניצחון, בשל הדאגה

27 שפירא, **שיח לוחמים**, עמ' 162; 171-172.

28 שם, עמ' 172-173, 180.

29 בן-עמי, **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, עמ' 41.

לפצועים והצער על ההרוגים.<sup>30</sup> גורם משמעותי לחוסר הנוחות של הדוברים בספר זה היה החינוך הקיבוצי, שאחד מעמודי התווך שלו היה פציפיזם. התנועה הקיבוצית יצרה, אם כן, במו ידה פרדוקס, אותו לא ידעה לפתור: היא חינכה את בניה לאחוות עמים, שוויון ופציפיזם, בעוד שאבן בוחן מרכזית לתרומתם של בניה למדינה ולחברה הייתה שירותם הצבאי – סממן לאומי ומיליטריסטי לכל דבר ועניין.<sup>31</sup>

## האוכלוסייה

נושא האוכלוסייה הערבית בשטחים, בעיקר זו שביהודה ושומרון, חרג ועדיין חורג מהדיון בסוגיות של ביטחון, עוצמה או שלום. האינטראקציה עם האוכלוסייה, במהלך הקרבות ובעיקר בשגרה שהתפתחה לאחר המלחמה, חייבה את החברה הישראלית לברר עם עצמה כיצד עליה להסתגל, מעשית ורעיונית, למצב ואיך לנהוג בסוגיות הטעונות של מוסר בלחימה, זהות יהודית ודמוגרפיה.

**הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** הרבה להתחבט בשאלת האוכלוסייה הערבית, בעיקר הפלסטינית, שנותרה בשטחים. נקודת המוצא הייתה שהפלסטינים צריכים להישאר בחזקה ישראלית. אנשי ארץ ישראל השלמה נבדלו בעמדותיהם, אך עדיין אפשר לדלות מרעיונותיהם נוסחה כללית לטיפול באוכלוסיית השטחים: פתרון לפליטים, הענקת זכויות שוויוניות לכול האזרחים החדשים, עלייה יהודית המונית מארצות המערב לביטול הבעיה הדמוגרפית, התיישבות בשטחים החדשים ועידוד מעבר מכול חלקי הארץ לשם. במבט לאחור, אולי מפתיע לגלות ש"התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ביקשה לקבל אחריות ישראלית כמעט גורפת על האוכלוסייה הערבית בשטחים. נתן אלתרמן, כמייצג הלך רוח הומאני, לו היו שותפים גם יובל נאמן ומאיר בראלי, קבע ש"עלינו לגשת ליישובם ושיקומם של הפליטים – אלה שנשארו בתחומנו – בלא קשר עם הסכמתם או אי-הסכמתם של הערבים לשיחות שלום".<sup>32</sup> צבי שילוח הציע ליישב מחדש את הפליטים בסוריה ובעיראק, כתנאי מקדים לכל משא ומתן עתידי.<sup>33</sup>

אשר למעמדם של הפלסטינים במדינת ישראל, גם במקרה הזה הדעה הרווחת הייתה הכללתם במסגרתה והענקת זכויות אזרחיות שוות להם. מדובר בהיגיון שחוטא לכאורה למטרת שימור צביונה היהודי של מדינת ישראל. אולם, התומכים במדיניות זו, ביניהם משה טבנקין, אמנון רובינשטיין, יצחק טבנקין, שמואל תמיר ואהרן אמיר, סברו שיש לעשות זאת ולא "מאהבת מרדכי". לשיטתם, עדיף היה להעניק לפלסטינים זכויות ולהתמודד איתם מבית, מאשר להחזיר למדינת אויב את שטח מחייתם ולהציבם מאחורי גבול, במקום שבו שנאתם לישראל תלוּבָה

30 שפירא, שיח לוחמים, עמ' 54–55.

31 שם, עמ' 274.

32 בר'עמי, הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל, עמ' 34–35, 56, 216.

33 שם, עמ' 144–146.

והם רק יחכו ליום בו יוכלו להשמידה.<sup>34</sup> ההגדרה העצמית של הפלסטינים לא זכתה כמעט להתייחסות, וכשהוזכרה, היה זה לרוב בביטול, כפי שהיטיב לבטא ישראל אלדד.<sup>35</sup> עם זאת, בוטאה גם התחשבות במאוויים הפלסטיניים והוצעו פתרונות: רחל סבוראי העלתה את רעיון חלוקת הארץ לקנטונים, ויובל נאמן הציע לשקול מתן אוטונומיה פלסטינית בתוך מדינת ישראל.<sup>36</sup>

הקונצנזוס הרחב ביותר ב"תנועה למען ארץ ישראל השלמה" היה סביב הקריאה לעלייה המונית, להעתקת המגורים לשטחים החדשים ולהתיישבות חדשה. בין שהתאימה לתפיסת העולם ההתיישבותית של יצחק טבנקין ובין ששלבה את ביקורתו של נתן אלתרמן כלפי יהדות התפוצות, קריאה זאת היוותה את לב האידאולוגיה של התנועה, בבחינת המשך ישיר של חזון העלייה הציוני מימי היישוב.<sup>37</sup>

בשונה מהשיח האידאולוגי והקונסטרוקטיבי **בהכל: גבולות השלום של ארץ ישראל, שיח לוחמים** נחן בספקות ובאמביוולנטיות לגבי האוכלוסייה בשטחים החדשים. הקשר חשוב וייחודי לספר הייתה החוויה הבלתי אמצעית של העורכים ושל הדוברים עם אוכלוסייה זאת כבר במהלך המלחמה, לעתים בסיטואציות אנושיות אכזריות. חלק ניכר מ**שיח לוחמים** עסק בהיבטים מוסריים בעת לחימה, ובכלל זה ביחס כלפי חיילים שבויים ואוכלוסייה אזרחית בשטחים כבושים.

מעניין לציין שבשיחות **בשיח לוחמים** עלתה הבחנה בין יושבי רמת הגולן הסורים, שעוררו איבה בקרב חיילי צה"ל, ובין הפלסטינים, שהצטיירו כאנושיים וקרובים יותר ועוררו חמלה.<sup>38</sup> בשיחה סוערת במשמר העמק התעורר ויכוח בשאלת ההחזקה בשטחים והיבטיה המוסריים, כאשר אחד החששות שהוזכרו נגע לאיום הדמוגרפי שנשקף מצירופה של האוכלוסייה הפלסטינית ביהודה, שומרון ורצועת עזה.<sup>39</sup> אחד המשתתפים בשיחה בקיבוץ יפעת הציע לתת לאזרחים הפלסטינים להחליט לאיזו מדינה הם רוצים להשתייך – השקפה שניתן ליחסה לרצון להימנע מחיכוך.<sup>40</sup>

כבר בשלב הזה ניתן היה להבחין באותות לדילמות הכרוכות בניהול הסכסוך, כפי שיתחווירו בעשורים הבאים. דובר בשיח בקיבוץ גת הדגיש את משימות השיטור והחיכוך עם האוכלוסייה, שלא היו הכנות וחינוך לקראתן.<sup>41</sup> הזרות שחש עמוס עוז בירושלים, עליה העיד **בשיח לוחמים**, הייתה נחלתם גם של לוחמים אחרים, בערים הפלסטיניות ביהודה ושומרון, אשר נדמו בעיניהם ככבושות ולא כמשוחררות.

34 שם, עמ' 108, 113–114, 117, 127.

35 שם, עמ' 121–122.

36 שם, עמ' 34–35.

37 שם, עמ' 42–43, 49, 61, 125–126, 132–133, 181, 188, 212, 229, 251–252.

38 שפירא, **שיח לוחמים**, עמ' 105, 129.

39 שם, עמ' 108–109.

40 שם, עמ' 123–124.

41 שם, עמ' 118–119.

## מה מותר היהודי?

הסוגיה האחרונה שפיצלה את השיח בין שני הזרמים היא זו שנוגעת באחד מהעצבים הרגישים של החברה הישראלית – היהדות, על פרשנויותיה ומובניה המגוונים. מלחמת ששת הימים הייתה רגע מכונן בהקשר היהודי, שנבנה מרגעים כמו ההגעה לכותל המערבי, לעיר העתיקה וליהודה ושומרון, שנחוו על ידי רבים כהתעלות רוחנית. מדינת ישראל בכלל וצה"ל בפרט, שזוהו עד אז יותר עם הרכיב הלאומי-חילוני, היו לפתע חלק מדברי הימים של הדת היהודית, לא פחות מאשר של הלאום היהודי. תפקיד חשוב בהקשר זה מילא הרב הצבאי הראשי, שלמה גורן, שליווה את הלחימה בחזיתות השונות ופעל נמרצות לליבוי הרגשות הדתיים בקרב הלוחמים שהגיעו לעיר העתיקה. תפילותיו ההמוניות יצרו גלים של התעלות יהודית, שחדרו גם את "שכבת ההגנה" של נעדרי הזיקה הדתית.

שני הזרמים, זה המיוצג ב"תנועה למען ארץ ישראל השלמה" וזה המיוצג בספר **שיח לוחמים**, נשענו על יסוד ציוני חילוני. עם זאת, בשניהם חזרו מוטיבים יהודיים – דתיים, לאומיים ותרבותיים. החזרה לארץ ישראל ההיסטורית, התנ"כית, ובמיוחד לעיר העתיקה בירושלים ולכותל המערבי, חייבה התייחסות בקונטקסט היהודי. מקום נכבד תפסו גם שאלות של מוסר יהודי בעת לחימה. בסוגיית היהדות, בשונה מאשר בסוגיות הקודמות, נציגי הציבור הדתי-לאומי קיבלו במה בשני הזרמים. "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" אמנם הייתה כמעט לחלוטין חילונית ובעלת רקע אנטי-דתי בחלקה, אך תוצאות המלחמה גרמו לחיבור הדוק של חבריה למקורות היהדות. בטקסטים שלהם ניכרו סממנים משיחיים ואמוניים של ממש, שכלול הנראה היו פועל יוצא של התעלות רוח אמתית. לצד זאת, הם עשו שימוש בלגיטימציה הדתית להצדקת אינטרסים מדיניים-ביטחוניים, שממנה השתמעה כפירה ברורה במקור הסמכות הדמוקרטי. בגילוי הדעת של התנועה – המסמך המכונן שלה – נכתב: "וכשם שאין לנו רשות לוותר על מדינת ישראל, כך מצווים אנו לקיים מה שקיבלנו מידיה: את ארץ ישראל".<sup>42</sup> השימוש במילה "מצווים" מעניק לטקסט נופך דתי. ואכן, **בהכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, הכותבים (כולם חילונים, למעט הרב קוק והרב י' ל' רבינוביץ') לא היססו לחבר מליצות בסגנון משיחי: משה שמיר תיאר את הר הבית "אפוף לשונות אש ושמיים אדומים, כבימי הקנאים, כשעתה הראשונה של ירושלים 'הצנחנית'".<sup>43</sup> עזר ויצמן, חילוני מובהק, גרס שהייתה זו "מלחמת ביסוס הבית השלישי".<sup>44</sup>

42 אהרן בר-עמי, **ספר ארץ ישראל השלמה** (תל אביב: התנועה למען ארץ ישראל השלמה, 1977), עמ' 10.

43 בר-עמי, **הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל**, עמ' 24–27.

44 שם, עמ' 35.

**בשיח לוחמים** היחס ליהדות מורכב יותר. זיקה לדת לא נחשבה לדבר מקובל בחברה הקיבוצית באותם ימים, ולכן לא היה זה מובן מאליו להפגין אותה בציבור, גם אם הייתה קיימת. אנשי "שדמות", על תודעתם היהודית המפותחת, שהנחו את השיחות וערכו אותן, איזנו במעט את האנטגוניזם לדת, שהיה מנת חלקם של רבים מהמשתתפים. מהשיחות עולה כי היו דוברים שהתקשו לחוש חיבור מיוחד לאדמת הקודש או לגודל הרגע. חלקם היו טרודים במשימות הצבאיות ובמועקה הנפשית כתוצאה מהקרב.<sup>45</sup> אחרים לא ראו ברגש הדתי חלק מהוויית המלחמה, וחוויותם הייתה לאומית יותר מאשר דתית.<sup>46</sup> יוצאת דופן בהקשר זה הייתה ההתייחסות לירושלים, שעוררה רגשות יהודיים יותר מאשר מקומות אחרים בעלי הקשר היסטורי-דת.<sup>47</sup>

הערך המוסף של הדיון בקשר החילוני ליהדות ולדת הוא בתרומתם של המשתתפים הדתיים לשיח של שני הזרמים. **בהכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** היו אלה הרבנים קוק ורבינוביץ', ובשיח לוחמים – אנשי טירת צבי ותלמידי ישיבת "מרכז הרב". הציבור הדתי באותה העת היה שולי יחסית בציבוריות הישראלית ככוח פוליטי עצמאי, וקולו בשאלות של מדיניות וביטחון היה חלוש ביחס לתנועת העבודה, ל"מרכז החופשי" ולתנועת החירות. הגישה שביטאו הרב קוק ותלמידיו, שזעזעה את בני שיחם מהקיבוצים, הייתה קדימון לשורשי הפיצול בין תנועת "גוש אמונים" לבין השמאל הציוני בעשורים לבוא.<sup>48</sup>

**בהכל: גבולות השלום של ארץ ישראל** הופיע תמליל נאומו של הרב צבי יהודה קוק ביום העצמאות ה-19 של מדינת ישראל – שבועות ספורים לפני המלחמה. בנאום זה חשף הרב בפני תלמידיו את כמיהתו לחברון, לשכם ולעבר הירדן, אשר נקרעו ממדינת ישראל ב-1948, והדגיש את החיבור בין הדת היהודית למדינת היהודים. פרשנות עכשווית של דברי הרב קוק היא שמדובר בקריאת תגר על חילוניותה של מדינת ישראל ועל גבולותיה, שנתפסו כזמניים.<sup>49</sup> הרטוריקה המשיחית, לצד התקרבותו של הציבור הדתי לחברה הישראלית ואמונתו שאפשר "לחשוב בגדול" בעקבות ההישגים הנשגבים של המלחמה, הן מפתח להבנת ההשפעה של ציבור זה על מגמות ותהליכים בציבוריות הישראלית, ובפרט ב"תנועה למען ארץ ישראל השלמה", שברבות השנים קיבלה גוון דתי-לאומי בוהק.<sup>50</sup>

פער נוסף בין אנשי הציונות הדתית לבין אנשי הקיבוצים התגלה בשאלת מוסר המלחמה. בכול הקשור לטוהר הנשק ולשמירה על אוכלוסייה אזרחית,

45 שפירא, שיח לוחמים, עמ' 13.

46 שם, עמ' 230–231, 234.

47 שם, עמ' 77–78.

48 גן, השיח שגווע?, עמ' 109–112.

49 בן-עמי, הכל: גבולות השלום של ארץ ישראל, עמ' 66–72.

50 שם, עמ' 17.

התברר ששני הציבורים חלקו ערכים משותפים וראו ערך רב בשמירה על צלם אנוש.<sup>51</sup> אולם, תהום נחשפה ביניהם כאשר עלתה לדיון שאלת סדרי העדיפויות: אנשי "מרכז הרב" הדגישו את השמירה על העם היהודי וההגנה עליו מפני אויביו כחשובה ממוסר הלחימה.<sup>52</sup> מייצגי התפיסה הקיבוצית החילונית התקשו להכיל את המתח בין אהבת האדם של היהדות לבין המוסר האוניברסלי של קדושת חיי האדם.<sup>53</sup> מחלוקת זו, שהייתה בשולי השיח של זרמי "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ושיח לוחמים, התמקמה בחלוקה הזמן במרכז השיח.

## סיכום

שונות העמדות לגבי ארבע הסוגיות שנותחו לעיל – הביטחון, עוצמתה של ישראל, היחס לאוכלוסייה הפלסטינית שבשליטתה והמוסר – היא שעשתה את "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ואת שיח לוחמים לביטויים מובהקים של הפיצול בשיח הציבורי והפוליטי במדינת ישראל שלאחר מלחמת ששת הימים. סוגיות אלו אף מתקשרות ישירות למחלוקות הליבה שבלב הסכסוך הישראלי-פלסטיני – גבולות, פליטים וירושלים.

בחלוקה חמישה עשורים ממלחמת 1967, הציבור בישראל נחלק בדעותיו, אם כי לא באופן שווה, בשאלה האם להחזיר או לא להחזיר שטחים שצה"ל השיג באותם שישה ימים. אלה קווי מתאר ששורטטו בידי אנשי "התנועה למען ארץ ישראל השלמה" ואנשי שיח לוחמים, בעודם מסדירים את נשימתם לאחר הלם הניצחון. השפעתם לא ניכרה בזמן אמת, אך המציאות שטפחה על פניה של ישראל החזירה אותה ליסודות שהונחו על ידם.

מאז 1967, מדיניותה של ממשלת ישראל היא למעשה אי-יישום של שני קווי המחשבה כאחד: שטחי יהודה ושומרון לא הוחזרו, ובה בעת לא ניתנו זכויות שוויוניות לתושביהם. הפולמוס בין ממשיכיהם של שני הזרמים – תנועת ההתנחלות והשמאל הציוני – הלך והתעצם. הפולמוס הממשיך להתקיים ביניהם הוא ביטוי לרלוונטיות העכשווית של הדילמות שהתחווו כבר בחודשים הספורים שלאחר מלחמת ששת הימים. הוא גם ביטוי לקושי לגשר על הפער בין שני הזרמים, או להכריע ביניהם.

51 שם, עמ' 21, 25; שפירא, שיח לוחמים, עמ' 100.

52 "שיחה בישיבת הרב קוק", עמ' 22.

53 שם, עמ' 20, 23.